

Дмитро Бачинський (Чернівці)

ІНТЕЛІГЕНЦІЯ В УКРАЇНІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСАХ 1920-х – поч. 30-х рр.: ІСТОРІОГРАФІЯ ПИТАННЯ

Зміни, що пройшли в Україні за останнє десятиліття, суттєво вплинули й на історичні дослідження. В цей період виходить чимало праць, присвячених національно-культурному розвитку 1920-х – 30-х років та “українізації”. Окремі автори здійснили спробу проаналізувати роль і місце інтелігенції в цьому процесі. Ті дослідження, що існують, мають різну наукову цінність. Наукові роботи, які були написані в радянський період, в силу тих догматичних методологічних традицій, що панували у вітчизняній науці, важко назвати об’єктивними. Наукову цінність вони являють в основному лише за рахунок накоплення фактичного матеріалу. Що ж стосується праць, написаних після отримання незалежності Україною, то їх автори основну увагу звертали лише на окремі аспекти проблеми. Аналогічне можна сказати і щодо зарубіжних дослідників. Через значну кількість наукових публікацій, що стосуються досліджень аспектів політики коренізації, розгляд історіографії питання спрямований на проблему ролі інтелігенції як об’єкта і суб’єкта політики українізації. Загалом історіографію по досліджуваній темі можна умовно поділити на кілька періодів: перший етап – 1920-і – початок 30-х рр., другий – середина 30-х – середина 50-х рр., третій – кінець 50-х – середина 80-х рр., четвертий – кінець 80-х – 1990-і рр.

Перший період характеризується майже повною відсутністю праць наукових дослідників. Натомість існує велика кількість публікацій партійних та державних діячів тієї доби, в яких згадуються проблеми участі інтелігенції в українізаційних процесах, як факт суспільно-культурного життя. Одним з перших, хто порушив питання участі інтелігенції в розвитку української культури, був Г.Гринько¹, тодішній нарком освіти УСРР. Ще більш глибоко і різнобічно розглядали проблему його наступники на посаді О.Шумський та М.Скрипник². Так, М.Скрипник не лише висвітлював питання участі інтелігенції в національно-культурних процесах і зокрема “українізації”, але й розглянув її участь в дискусіях з проблем українського національно-культурного розвитку.

Інтерес викликають також праці Я.Ряппо³, який довгий час обіймав посаду заступника наркома освіти УСРР. Значне місце в його роботах займає проблема виховання нових кадрів радянської інтелігенції. Широкий комплекс питань порушили також статті В.Затонського та вищих посадових осіб наркомату освіти УСРР А. Хвилі та В.Солодуба⁴.

Певний інтерес для дослідників становлять також праці Я.Звігальського, М.Іванова, А.Козаченка⁵ та ін. Дослідження перших двох

містить статистичні дані про інтелігенцію того періоду. У праці А.Козаченка дано виважену оцінку позиції, яку займала українська інтелігенція в суспільному та культурному житті республіки.

Цікавий матеріал містять також видання, присвячені літературній дискусії 1925 – 1928 рр.⁶ та іншим актуальним проблемам творчого життя в літературному процесі в УСРР загалом. На особливу увагу заслуговує праця А.Лейтеса та М.Яшека “Десять років української літератури” (1917 – 1927)⁷. В цій роботі було висвітлено організаційні засади створення літературних організацій в УСРР, розглянуто їх програмні маніфести, наведено партійні документи та виступи державних і партійних керівників, присвячені художній культурі. З творів окремих письменників найбільший інтерес представляють памфлети М.Хвильового “Апологети писаризму”, “Думки проти течії”, “Камо грядеши”, “Наше сьогодні”, “Україна чи Малоросія”; збірник М.Зерова “До джерел” та праці М.Коваленка, І.Микитенка, присвячені розвитку української радянської літератури⁸.

З початком 30-х років висвітлення участі інтелігенції в українізаційних процесах, у позитивному значенні цього слова, фактично зупиняється, натомість розпочинається огульне її звинувачення в українському націоналізмі. Це було пов’язано не лише з процесом СВУ, але й із зміною ставлення тодішнього більшовицького керівництва до реалізації українізаційної програми. Активні українізаційні зусилля інтелігенції тепер йменуються контрреволюцією, ідеологічним саботажем тощо, наголос починає робитись на українському націоналізмі, боротьба з яким стає більш важливіша, ніж з російським шовінізмом.

Подібні акценти притаманні не лише для верхівки компартійного і державного керівництва⁹, але й для нижчих чинів і самих представників прорадянськи налаштованої інтелігенції¹⁰. Серед праць, виданих у середині 30-х рр., варто відзначити збірник “На фронті культури”¹¹, в якому висвітлюються основні моменти тодішнього культурного життя і відповідно місце інтелігенції в ньому.

Певний інтерес представляють видані в Росії у цей період роботи А.Бейліна, присвячені проблемам підготовки кадрів. Хоча його працям притаманна значна заполітизованість, автор намагався підкреслити успіхи радянської влади. Ці дослідження становлять певний науковий інтерес в силу наявності великого статистичного матеріалу, який автор використав для висвітлення змін в складі інтелігенції¹².

З кінця 1930-х років, коли радянська “українізація” повністю дійшла до свого фіналу, всілякі згадки про неї і участь в ній інтелігенції зникають не лише із шпальт періодики, але й статей, присвячених національно-культурному розвитку України. Дозволялось висвітлювати лише

антирадянські дії українських націоналістів та підкреслювати успіхи радянської влади у розвитку української культури і вихованні нових кадрів.

Така ситуація тривала аж до “хрущовської відлиги”, що розпочалась у другій половині 1950-х років. Тоді “українізація” почала не лише згадуватись українськими авторами, але й позитивно оцінювались її досягнення. Звичайно, подібні праці не були позбавлені радянського ідеологічного змісту. Одним з перших таких досліджень стала монографія О.Слущького “Радянське і культурне будівництво на Україні в перші роки боротьби за соціалістичну індустріалізацію країни (1926 – 1929 рр.)”¹³, в якій автором певна увага була приділена проблемі комплектування вищих органів державної влади та управління національними кадрами. О.Слущький також розглянув і національний склад робітників і службовців 1920-х рр., скориставшись переписом населення, проведеним у 1926 році. Однак проблеми ролі і місця інтелекції в українізаційних процесах на сторінках цієї монографії не розглядались.

Не було приділено їй уваги також у монографії Б.Бабія “Українська радянська держава в період відбудови народного господарства (1921 – 1925 рр.)”¹⁴, в якій було висвітлено “українізацію” державного апарату. Окремі аспекти культурного розвитку 1920-х років, питання українізації було піднято в монографіях Г.Шевчука та Г.Ясницького¹⁵. Близькі до цих робіт були також праці І.Золотоверхого, М.Гриценка, Ю.Курносова і О.Бондаря¹⁶ та інших. Об’єктом уваги тодішніх дослідників були переважно проблеми формування нової радянської інтелекції та її діяльність, що була спрямована на розвиток саме радянської культури, без акцентів щодо національних особливостей.

У цей період з’являються також видання, присвячені окремим представникам українського національного відродження, в тому числі й реабілітованим¹⁷.

Окремі автори намагались відступити від радянських канонів. Зокрема, ця спроба була здійснена І. Дзюбою в його книзі історико-публіцистичного характеру “Інтернаціоналізм чи русифікація”¹⁸. В даній праці відведено значне місце інтелекції і її місцю в національно-культурному житті України. Автор простежив зміни в національній політиці більшовиків впродовж п’ятдесяти років і досить аргументовано довів, що в Україні на зміну політиці “українізації” прийшла політика русифікації. На жаль, ця книга не могла бути видана в Україні за радянських часів, тому вона вийшла друком в 1968 році у видавництві “Сучасність” (Нью-Йорк – Мюнхен) і була перевидана в Україні тільки після проголошення незалежності.

В другій половині 60-х років, із закінченням хрущовської “відлиги”, ідеологічні табу починають знову набирати силу. Проблеми реалізації

політики українізації стають “непопулярними” серед істориків. Замовчуються і багато імен представників інтелігенції, які внесли вагомий вклад в розвиток української культури. Українська історична наука перебуває в провінційному стані. Українські історики в основному наслідують ті сюжети і схеми, які розроблялись московськими дослідниками. Наочним прикладом в цьому ракурсі є праці російського історика С.Федюкіна, який займався питаннями історії інтелігенції 1920 – 30-х років. Його роботи “Советская власть и буржуазные специалисты” і “Великий Октябрь и интеллигенция: из истории вовлечения старой интеллигенции в строительство социализма”¹⁹ та інші, довгий час були для багатьох українських дослідників своєрідним “еталоном”.

Питання участі інтелігенції в культурних процесах в цей період досить рідко були предметом вивчення. Вони розглядалися як складова частина історії культури, освіти тощо²⁰. На фоні ряду доволі заідеологізованих публікацій, досить незвично виглядало дослідження С.Білоконя “До історії вищої художньої освіти на Україні”²¹. Автор висвітлив історію Української академії мистецтв, проаналізував її роль у сфері виховання українських митців.

Дещо більше уваги приділяють дослідники інтелігенції впродовж 1980-х років. У цей період вийшли друком монографії В.Даниленка, В.Білоцерківського та ін²². Розгляд проблем інтелігенції в них підпорядкований основній тематиці. Своєрідним підсумком досліджень питань історії інтелігенції 1920-х – 1930-х років стала праця Л.Ткачової²³, яка здійснила спробу висвітлити проблеми формування і діяльності інтелігенції УСРР.

В 1988 році з’являється колективна монографія, присвячена питанням історіографії та методології вивчення інтелігенції²⁴. Проте як і вищезазначені праці, вона цікава нині лише з точки зору історіографії та накоплення фактів.

Спроби об’єктивного висвітлення історичних явищ спостерігаються лише з кінця 1980-х років. Це було пов’язано з процесами перебудови та деідеологізації, що відбувались в Радянському Союзі. Вони принесли зміни в українську історичну літературу. У цей період з’являються публікації, для яких притаманні нові оцінки щодо культурного життя України періоду 1920–30-х років, “українізації” і діяльності інтелігенції. Серед перших авторів праць, присвячених “українізації” були Н.Горбач, В.Лозицький, Ю.Курносів, Я.Дашкевич, В.Чехович та ін²⁵. З’являється також значна кількість видань, присвячених суспільно-політичному і культурному життю 1920-30-х років та діяльності інтелігенції. Значний акцент в них робиться на сталінських репресіях. До цієї тематики

належали роботи Г.Касьянова і В.Даниленка, Ю.Шаповала, Д.Табачника і О.Сидоренка, М.Панчука та інших²⁶. Історіографія даного періоду намагається заповнити “білі плями” і через те для більшості робіт притаманний повністю фактографічний підхід. Однак ці праці виконали значну роль в деідеологізації історичної науки, заповнили “білі плями” і створили базу для подальшого більш ґрунтовного вивчення проблем діяльності інтелекції та здійснення політики українізації.

Стимулом подальших корінних змін у вивченні радянської “українізації” та ролі і місця інтелекції в суспільно-політичному та культурному житті України стало утворення суверенної української держави. В 1990-і роки виходить ряд видань, яким притаманний високий рівень об’єктивності та аналітичності.

Одним з таких є спільна монографія В.Даниленка, Г.Касьянова та С.Кульчицького “Сталінізм на Україні в 20-30-ті роки”²⁷. В ній здійснений аналіз українського культурного процесу 1920 – 30-х років, висвітлені питання, пов’язані з пошуками шляхів розвитку національної культури, показано механізм репресій проти української інтелекції, яка несла в собі велику загрозу для централізаційних та антидемократичних напрямів політики радянської влади.

Соціальні характеристики інтелекції дані в монографії Г.Касьянова “Українська інтелекція 1920-х – 30-х років: соціальний портрет та історична доля”²⁸. Автор також проаналізував місце інтелекції в тодішньому суспільно-політичному житті, висвітлив окремі соціально-політичні моменти ролі інтелекції в українізаційному процесі.

Перегляд багатьох оцінок та явищ був здійснений в монографії Ю.Шаповала “Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії”²⁹. Висвітлюючи долі окремих представників української інтелекції та компартійної еліти, Ю.Шаповал одним з перших об’єктивно оцінив роль Л.Кагановича в реалізації радянської політики українізації, висунувши доволі спірне твердження, що його призначення на посаду генерального секретаря ЦК КП(б)У загалом позитивно вплинуло на перебіг “українізації”, оскільки на відміну від тодішніх партійних керівників Е.Квірінга та Д.Лебеда, Л.Каганович не лише сам володів українською мовою, але й примушував до цього компартійне керівництво УСРР. Питань “українізації” і діяльності інтелекції торкається Ю.Шаповал у праці “Україна ХХ ст.: Особи та події в контексті Великої історії”³⁰.

Глибокий науковий і суспільний резонанс викликала поява монографії С.Білоконя “Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917 – 1941 рр.)”³¹. Автор не лише проаналізував усі “гвинтики і важелі” механізму терору, але й показав особливості його дії в різних соціальних та професійних сферах суспільного життя і вплив на долі багатьох людей, в

тому числі представників інтелігенції. С.Білокінь для висвітлення даної проблеми використав широкий загальноісторичний контекст.

Значний інтерес представляють також публікації, присвячені “українізації”. Найбільшу увагу українізаційним процесам приділили такі автори, як В.Даниленко, С.Кульчицький, Я.Верменич, П.Бондарчук, Г.Єфіменко та інші³². Так, В.Даниленко аналізуючи передумови радянської українізації, висвітлює загальний перебіг українізаційного процесу і приділяє значну увагу згортанню українізаційних заходів. Автор також ставить питання, чи доречно називати процеси дерусифікації, що мали місце в УСРР у 1920-і – на початку 30-х років, “українізацією”.

С.Кульчицький у своїй статті “Зміст радянської українізації 20-х років” одним з перших в історіографії підняв проблему ролі суб’єктивного фактору у здійсненні “українізації”. Він досить справедливо зазначив, що “українізація” певною мірою завдячує існуванню тому, що вона була потрібна Й.Сталіну, який використовував її для притягнення на свій бік українських більшовиків у його боротьбі за владу.

Питання походження і змісту поняття “українізації” були підняті у спільній статті Я.Верменич та Д.Бачинського. Автори відзначили, що незалежно від мотивів і цілей, якими керувалась владна верхівка, політика коренізації “зміцнила національні еліти і створила ґрунт для формування національних інтересів і цілей”.

Проблеми національно-культурного розвитку на початку 1920-х років були підняті в брошурі П.Бондарчука “Національно-культурна політика більшовиків в Україні на початку 1920-х років”. Автор також розглянув основні причини “українізації” і вектори її здійснення. Спроба висвітлити українізаційні заходи у профспілковому апараті і серед робітників і службовців – членів профспілок, була зреалізована в монографії П.Бондарчука “Політика українізації і профспілки УСРР (1920-і рр.)” та його брошури “Українізаційні процеси у профспілковому русі УСРР (20-і роки)”.

Своєрідним підсумком досліджень, присвячених згортанню українізаційних процесів, стала монографія Г.Єфіменка “Національно-культурна політика ВКП(б) щодо Радянської України (1932 – 1938)”. Автор проаналізував причини змін в національно-культурній політиці, простежив національний аспект у формуванні радянського та компартійного апаратів, роль і значення націонал-комуністів у цьому процесі. Розглянуто також ставлення урядових структур до культурного розвитку національних меншин, що проживали в Україні. Звернута увага й на специфіку “українізації” за межами УСРР. Важливим елементом дослідження Г.Єфіменка стало висвітлення здійснення національної

політики у сфері початкової, середньої та вищої освіти, науки, літератури та мистецтва, культурно-освітніх закладів, засобів масової інформації.

Значне місце відведене радянській політиці українізації і в спільній праці Дж.Мейса і М.Панчука “Український національний комунізм. Трагічні ілюзії”³³, в якій автори висвітлили роль О.Шумського і М.Скрипника у її здійсненні, розглянули основні напрямки українізаційних процесів. Серйозний інтерес представляє також спільна праця Дж.Мейса і В.Солдатенка “Національне питання у житті й творчості Миколи Скрипника”³⁴, де автори проаналізували роль наркома освіти як провідника національно-культурної політики.

Впродовж 90-х років деякі аспекти проблеми ролі і місця інтелігенції в здійсненні радянської політики українізації знайшли своє відображення і в дисертаційних дослідженнях. Одними з перших досліджень в цьому напрямку були докторська дисертація Г. Касьянова³⁵, в якій автор здійснив соціально-історичний аналіз інтелігенції 1920 – 1930-х років, та кандидатська В.Масненка, в якій основну увагу сконцентровано на суспільно-політичних позиціях інтелігенції в 1920-і роки³⁶. Проблем участі літературно-мистецької інтелігенції в українізаційних процесах торкаються кандидатські дисертаційні роботи О.Тарапон та М.Шипович³⁷. Роль літературних організацій в суспільно-політичному й культурному житті України, в тому числі і в реалізації українізаційної програми, висвітлює М.Борисенко³⁸. Проблеми відношення педагогів до українізації торкаються в дисертаційних роботах І.Богінська та П.Бондарчук³⁹.

Існує також значна кількість кандидатських дисертацій, присвячених загальним проблемам “українізації”. Основні питання “українізації” як державної політики висвітлено Л.Бліндою та Я.Верменич⁴⁰. Подібне завдання вирішує також дисертаційна робота Е.Колісника⁴¹, який, однак, обмежується тільки Харківщиною. Проблеми історіографії питань політики українізації проаналізовано І.Вашенком⁴².

Вагомий внесок у вивчення політики українізації і діяльності української інтелігенції здійснений зарубіжною історіографією. Перші роботи, що були присвячені даній проблематиці, належали українським емігрантам та західноукраїнським дослідникам. Авторами найбільш відомих публікацій були М.Галій і Б.Новицький, В.Садовський, С.Сірополко, Р.Смаль-Стоцький, С.Николишин та інші⁴³. Так, С.Сірополком були підняті питання освіти на Україні. Він висвітлив основні аспекти радянської політики в цій сфері, систему формування освітніх закладів та виховання нового покоління педагогів. Книга досить насичена таблицями та фактичним матеріалом.

Питання функціонування української мови в радянському суспільстві були підняті Р.Смаль-Стоцьким. Хоча книга містить переважно філологічний матеріал, однак вона подає цікаві відомості і для істориків.

Для дослідників проблеми ролі і місця інтелігенції в українізаційних процесах найбільший інтерес становить праця С.Николишина. Більшість авторів відносять її до післявоєнної літератури, беручи до уваги видання 1947 року. Насправді ж вона була опублікована ще в 1939 році. Предметом уваги С.Николишина стала більшовицька політика щодо української культури й інтелігенції.

Слід відзначити, що значна частина праць довоєнного періоду не відзначалась об'єктивністю, автори в основному наголошували на антиукраїнських аспектах радянської політики у культурній сфері.

Певні зміни в зарубіжній історіографії відбулись після Другої світової війни. Так, в 1950-х роках виходить друком праця Н.Полонської-Василенко "Українська академія наук (нарис історії)"⁴⁴. Основну увагу автор приділяє взаємовідносинам держави й інтелігенції, висвітлює процес опанування українських наукових установ партійними структурами. Інтерес представляють і характеристики багатьох відомих українських наукових діячів. Дана праця є особливо цінною, тому що автор сама була безпосереднім свідком тих подій, які відбувались в науковому житті України в 1920-х – 30-х роках. Однак концептуальний рівень роботи не був високим, крім того праця мала ряд фактичних помилок.

Доля інтелігенції, літературне життя України, репресії лягли в основу дослідження В.Петрова "Українські культурні діячі УСРР – жертви більшовицького терору"⁴⁵.

В 1956 році виходить друком праця Б.Дмитришина "Москва і Україна 1918 – 1953: вивчення російської більшовицької національної політики"⁴⁶, в якій фактично вперше радянська "українізація" стала предметом наукового вивчення зарубіжними дослідниками. Хоча ця робота має ширші хронологічні рамки, однак саме вона започаткувала українізаційну наукову тематику за кордоном.

1959 року в Парижі виходить літературна антологія 1920-х – 30-х років, упорядкована Ю.Лавріненом⁴⁷. Автор не лише подав твори відомих українських письменників, активних діячів національно-культурного відродження, але й висвітлив внесок в розвиток української національної літератури кожного з авторів.

Пов'язаними з проблемами "українізації" й інтелігенції були й праці І.Майстренка, Г.Луцького, Г.Костюка, що вийшли в 1950-і рр. англійською мовою⁴⁸. Так, І.Майстренко вважав, що інтелігенція, яка у складі партії боротьбистів вступила в лави КП(б)У, стала головною рушійною силою й ініціатором політики українізації. Успіхи в літературному житті 1920-х років з подіями, що мали місце в суспільно-політичному і культурному житті України в той період, пов'язує й Г. Луцький.

З англомовної літератури 1960-х років необхідно відзначити працю Р.Салліванта “Радянська політика та Україна. 1917 – 1957”⁴⁹. В даному дослідженні проаналізовано не лише причини, хід і основні вектори політики українізації, але й велика увага приділяється тій ідейній боротьбі, що точилась навколо проблем здійснення “українізації”. Автор бачить причину протистоянь комуністичної партії і національної еліти в протилежності їх прагнень. Значна увага в монографії приділяється і висвітленню ролі Й.Сталіна в здійсненні “українізації”. Загалом праця Р.Салліванта з точки зору висвітлення “українізації” як політики залишається, на нашу думку, і по нинішній час найбільш ґрунтовною роботою з цієї тематики.

З праць, виданих у 1970-і роки, варто згадати книгу І.Кошелівця “Микола Скрипник”⁵⁰, в якій автор висвітлив широкий спектр питань національно-культурного розвитку. Однак автор дещо апологетизував образ наркома освіти.

У 1970-і роки побачили також світ дві праці І.Майстренка “Национальная политика КПСС в её историческом развитии” і “Історія комуністичної партії України”⁵¹. В першій праці автор висвітлює політику українізації в контексті національної політики ВКП(б). В другій, присвяченій історії КПУ, значне місце приділяється і проблемам теорії боротьби двох культур, боротьбі з “національними ухилами”, проводяться паралелі між голодом 1932 – 1933 рр. і згортанням українізаційних процесів.

Великий інтерес стосовно піднятого питання представляють роботи, що вийшли за рубежем в 1980-х роках. Серед них монографії Дж.Мейса⁵², Б.Кравченка⁵³ та Ю.Шевельова (Шереха)⁵⁴. В першій праці, присвяченій українським націонал-комуністам – М.Скрипнику, О.Шумському, М.Хвильовому, М.Волобуєву та М.Яворському, автор показав інтелекцію як активну силу українізаційних зрушень. Втім, монографія Дж.Мейса, крім вдалих портретів представників українського національного відродження, має свої “мінуси”. Зосередивши основну увагу на окремих постатях, автору не вдалося висвітлити широкою панорамою процеси, що мали місце в національно-культурному житті України, роль і місце в них інтелекції.

Більш вдалим відносно цього аспекту є дослідження Б.Кравченка (воно мало кілька видань, в тому числі й українською мовою). Автор проаналізував вплив політичних та соціальних змін на розвиток національної свідомості українців, висвітлив її залежність від урбанізації, міграції населення та інших чинників. В праці Б.Кравченка чітко простежується лінія щодо розгляду інтелекції як головного носія національної свідомості.

Найповнішим науковим дослідженням мовної політики радянської влади, є безперечно, монографія Ю.Шевельова “Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900 – 1941). Стан і статус”. Він

висвітлив шлях формування її загальнонаціонального літературного варіанту, унормування правопису та термінології. Всі ці аспекти аналізуються на фоні розгляду тодішнього суспільно-політичного життя. Автор одним з перших показав, що одночасно із звуженням сфери вживання української мови відбувалась і так звана внутрішня русифікація, тобто спрямування української мови у бік найбільшого зближення з російською мовою.

Грунтовні праці, присвячені українізації, з'являються за кордоном і в 1990-і роки. Однією з них є дослідження Дж.Лібера⁵⁵, в якому автор висвітлив не лише основні засади "українізації" і напрями її здійснення, але й значну увагу приділив міграційним процесам, простежив динаміку зміни національного складу різних категорій населення і ступінь володіння ними українською мовою.

Отже, аналіз історіографії питання засвідчує, що незважаючи на здійснену дослідниками значну роботу по вивченню проблеми діяльності інтелігенції в період українізації, все ж таки комплексного дослідження, в якому було б проаналізовано питання ролі інтелігенції як об'єкта та суб'єкта політики українізації, не було створено. Особливо маловідомими сторінками залишаються питання щодо проведення українізаційних заходів серед представників російськомовної інтелігенції, форми і методи, в яких ці заходи втілювались і реакція російськомовної інтелігенції на українізаційну програму. Недостатньо проаналізовано і проблему стосовно ролі інтелігенції як основної рушійної сили українізаційних процесів. Подальшого дослідження й оцінки потребують питання участі української інтелігенції в розвитку української культури в інших республіках СРСР, населених українцями.

¹ Гринько Г.Ф. Очередные задачи советского строительства в области просвещения. – Х., 1920. – 441 с.; Його ж. Хозяйственные основы советского культурного строительства. – Х., 1921; Його ж. Политпросветы и буржуазная собственность // Путь к коммунизму. – 1923. – №3. – С.5-26. та ін.

² Шумський О. Ідеологічна боротьба в українському культурному процесі. Доповідь на зборах комосередку Наркомлісу 25 листопада 1926 р. // Більшовик України. – 1927. – №2. – С.11-25; Скрипник М.О. Статті й промови в справі національного будівництва. – Т.2. – Ч.1. – Б.М.: Держвидав України, 1929. – 360 с.; Його ж. Підсумки "літературної дискусії" // Останні партійні документи з національної політики КП(б)У. – К., 1927. – С.70-101; Його ж. Інтелігенція в реконструктивну добу // Шлях освіти. – 1930. – №7-8. – С.8-17; Його ж. Національні перетинки: теорет. і політ. боротьба на терені нац. питання в УСРР у сучасний момент реконструктивної доби: Доп. і прикінцеве слово на кафедрі нац. питання УІМЛ 14 і 29 груд. 1929 р. і дод.

дискусія на доп. – Б.М.: Держвидав України, 1930 – 136 с.; Його ж. Нові лінії в національно-культурному будівництві. – Х.: Держвидав України, 1930. – 64 с.

³ Ряппо Я. Реформа высшей школы на Украине в годы революции (1920 – 1924): Сб. ст. и докл. – Х., 1925. – 153 с.; Його ж. Радянське студентство (характеристика вузів України). – Х., 1928. – 48 с.; Його ж. Народня освіта на Україні за 10 років революції. – Х.: Держвидав України, 1927. – 125 с.; Його ж. Про українізацію школи // Вісти ВУЦВК. – 1924. – 8, 9 серп.; Його ж. Высшая школа и украинизация // Коммунист. – 1930. – 24 июня.

⁴ Затонський В. Національна проблема на Україні: (Доп. на пленумі ЦК ЛКСМУ, черв. 1926). – Х.: Держвидав України, 1926. – 64 с.; Його ж. Національне питання й школа: Із доповіді на Всеукраїнському учительському з'їзді // Вісти ВУЦВК. – 1925. – 8 січня; Хвиля А. Национальный вопрос на Украине. – Х.: Госиздат Украины, 1926. – 129 с.; Його ж. Ясною дорогою (Рік на літературному фронті). – Х.: Держвидав України, 1927. – 245 с.; Солодуб П. Українізація науково-учбових закладів та науки // Радянська освіта. – 1925. – №6-7. – С.1-6.

⁵ Звігальський Я., Іванов М. Професійна освіта на Україні. – Х., 1924. – 410 с.; Козаченко А. Українська культура, її минування і сучасність. – Х.: Пролетар, 1931. – 167 с.

⁶ Шляхи розвитку сучасної літератури: Диспут 24 травня 1925 р. – К., 1925. – 82 с.

⁷ Лейтес А., Яшек М. Десять років української літератури (1917 – 1927). – Т.1. Організаційні та ідеологічні шляхи української радянської літератури. – Х.: Держвидав України, 1928. – 440 с.; 2 вид. доп. та переробл. Х., 1930. – 756 с.

⁸ Хвильовий М. Твори: У 2 т. – Т.2. – К.: Дніпро, 1990. – 926 с.; Зеров М. Джерел: Літературно-критичні статті. – К.: Слово, 1926. – 132 с.; Коваленко Б. Українська пролетарська література. – К., 1929. – 48 с.; Микитенко І. За гегемонію пролетарської літератури: Доп. на пленумі Ради ВУСПП, 21/V.1930. – Х.: Укр. робітник, 1930. – 92 с.

⁹ Косіор С.В. Підсумки і найближчі завдання проведення національної політики на Україні: Доп. на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У 20 листоп. 1933 р. – Х.: Партвидав, 1933. – 80 с.; Постишев П. П. У боротьбі за ленінську національну політику. – Х.: Партвидав, 1934. – 80 с.; Його ж. В боротьбі за ленінсько-сталінську національну політику партії: Зб. – К.: Партвидав, 1935. – 220 с.; Затонський В. П. Національно-культурне будівництво і боротьба проти націоналізму: (Доп. та заключ. слово на січневій сесії ВУАН). – К.: Вид-во ВУАН, 1934. – 64 с.; Хвиля А. КП(б)У в боротьбі за ленінську національну політику. – Х.: Пролетар, 1933. – 108 с.

¹⁰ Шусь О. КП(б)У в боротьбі за ленінську національну політику, – Х.: На варті, 1932. – 96 с.; Ахматова Л. Українська контрреволюція на культурному і літературному фронті. – Х., 1930. – 48 с.; Гірчак Є. Соціалістична реконструкція та ідеологічний фронт. Література. Національне питання. Філософія. – Х., 1931; Його ж. На два фронти в боротьбі проти націоналізму: Зб. ст. 1926-1931 рр. – Х.: Пролетар, 1932. – 348 с.

- ¹¹ На фронті культури. – К., 1935. – 262 с.
- ¹² Бейлин А.Е. Подготовка кадров в СССР за 15 лет. – М.; Л.: Госиздат, 1932. – 55 с.; Його ж. Кадры специалистов в СССР: их формирование и рост. – М.: ЦУНХУ Госплана СССР, 1935. – 420 с.
- ¹³ Слущкий О. Радянське і культурне будівництво на Україні в перші роки боротьби за соціалістичну індустріалізацію країни. – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – 210 с.
- ¹⁴ Бабій Б. Українська радянська держава в період відбудови народного господарства (1921 – 1925 рр.). – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 384 с.
- ¹⁵ Шевчук Г.М. Культурне будівництво на Україні у 1921 – 1925 рр. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – 436 с.; Яницький Г.І. Розвиток народної освіти на Україні (1921 – 1932 рр.). – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1965. – 256 с.
- ¹⁶ Золотоверхий І.Д. Становлення української радянської культури (1917 – 1920 рр.). – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 424 с.; Гриценко М. Нариси з історії школи в Українській РСР (1917 – 1965). – К.: Рад. школа, 1966. – 260 с.; Курносів Ю.О., Бондар О.Г. У навчанні та праці: Підготовка кадрів інтелігенції в Українській РСР. – К.: Наук. думка, 1964. – 341 с.
- ¹⁷ Адельгейм Є.Г. Василь Еллан: критичний нарис. – К.: Рад. письменник, 1959. – 174 с.; Білецький П.О. Георгій Іванович Нарбут: Нарис про життя і творчість. – К.: Держ. вид-во образотв. мист. і муз. л-ри УРСР, 1959. – 48 с.
- ¹⁸ Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація. – Мюнхен: Сучасність, 1968. – 262 с.
- ¹⁹ Федюкин С.А. Советская власть и буржуазные специалисты. – М., 1965. – 255 с.; Його ж. Великий Октябрь и интеллигенция: из истории вовлечения интеллигенции в строительство социализма. – М., 1972. – 471 с.
- ²⁰ Ленінське вчення про культурну революцію та його здійснення на Україні. – К., 1970. – 367 с.; Бистров М.А. Керівна роль КП(б)У у галузі вищої освіти в період будівництва соціалізму. – Х., 1974. – 142 с.; Брега Г. С. Сотрудничество советских республик в области науки в годы первой пятилетки. – К., 1978. – 165 с.; Комаренко Н.В. Установи історичної науки в Українській РСР (1917 – 1937 рр.). – К., 1973. – 171 с.
- ²¹ Білокінь С.І. До історії вищої художньої освіти на Україні: (Огляд діяльності Української академії мистецтв) // Вісник Київ. ун-ту, 1973. – №15. – С.52-60.
- ²² Даниленко В.М. Сотрудничество УССР и РСФСР в области образования и науки в период построения социализма. – К., 1981. – 190 с.; Його ж. Рабочий клас и культурная революция на Украине. – К.: Наукова думка, 1986. – 215 с.; Білоцерківський В. Я. Комуністична партія – організатор культурної революції революції на Україні (1926 – 1937 рр.). – Х.: Вища школа, 1985. – 176 с.
- ²³ Ткачова Л.І. Інтелігенція Радянської України в період побудови основ соціалізму. – К.: Наук. думка, 1985. – 192 с.
- ²⁴ Интеллигенция Советской Украины: (некоторые вопросы историографии и методологии исследования). – К., 1988. – 190 с.
- ²⁵ Горбач Н. Українізація: злет і трагедія (з досвіду ідейно-теоретичної боротьби на Радянській Україні у 20-х роках) // Жовтень. – 1989. – №2. – С.78-85;

Лозицький В.С. Політика українізації в 20-30-х роках: історія, проблеми, уроки // Укр. іст. журн. – 1989. – №3. – С.46-55.; Курносів Ю.О. Суспільно-політичне життя на Україні в 20-30-х роках // Укр. іст. журн. – 1989. – №12. – С.89-95; Дашкевич Я.Р. Українізація: причини і наслідки // Слово і час. – 1990. – №8. – С.55-64.; Його ж. Політичне ошуканство чи провокація // Літературна Україна. – 1990. – 4 жовтня; Чехович В. А. Державно-правові питання українізації в 20-х роках // Держава і українська інтелекція: деякі проблеми взаємовідносин у 20-х – на початку 30-х років. – К., 1990. – С.3-26.

²⁶ Касьянов Г.В., Даниленко В.М. Сталінізм і українська інтелекція. (20-30-і роки). – К.: Наук. думка, 1991. – 96 с.; Шаповал Ю.І. У ті трагічні роки: сталінізм на Україні. – К.: Політвидав України, 1990. – 143 с.; Табачник Д., Сидоренко О.І. За стандартними звинуваченнями. – К.: Політвидав України, 1990. – 270 с.; Панчук М.І. Вогонь і попіл. // Про минуле заради майбутнього. – К., 1989. – С.69-87.

²⁷ Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні. – К.: Либідь, 1991. – 342 с.

²⁸ Касьянов Г.В. Українська інтелекція 1920-х – 1930-х років: соціальний портрет та історична доля. – К.: Глобус, Вік; Едмонтон: Канад. Ін-т Укр. Студій Альбертського Ун-ту, 1992. – 176 с.

²⁹ Шаповал Ю.І. Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К.: Наук. думка, 1993. – 351 с.

³⁰ Шаповал Ю.І. Україна ХХ століття: особи та події в контексті Великої історії. – К.: Генеза, 2001. – 560 с.

³¹ Білокін С.І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917 – 1941 рр.): Джерелознавче дослідження. – К., 1999. – 448 с.

³² Даниленко В.М. До витоків політики “українізації” // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – Вип.1. – К., 1993. – С.53-67; Його ж. Згорання українізації й посилення русифікаторських тенденцій у суспільно-культурному житті радянської України у 1930-і роки // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – Вип.2. – К., 1996. – С.96-116; Його ж. “Українізація” 1920-х рр. і сьогодення // Другий міжнародний конгрес україністів: Доп. і повідомл.: Історія, Львів, 22–28 серп. 1993 р. – Львів, 1994. – Ч.ІІ. – С.67-70; Даниленко В., Верменич Я. Троянський кінь українізації // Віче. – 1997. – №95. – С.67-70; Даниленко В., Бондарчук П. Крах політики українізації і голод 1932 – 1933 рр. // Голод – геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків: Міжнар. наук.-теорет. конф., Київ, 28 листоп. 1998 р. – К.; Нью-Йорк, 2000. – С.51-63; Кульчицький С. Курс – українізація // Родина (Москва). – 1999. – №8. – С.108-110; Його ж. Зміст радянської українізації 20-х років // Сучасність. – 1999. – №9. – С.66-70; Верменич Я., Бачинський Д. “Українізація”: походження і зміст поняття // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – К., Ін-т історії України НАН України, 1999. – Вип.3. – С.140-155; Верменич Я.В. Діяльність О.Я.Шумського по здійсненню політики українізації // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – К.: Рідний край, 1998. – Вип.2. – С.89-103; Її ж. Поняття “українізації” в історичному контексті // Науковий

збірник Ін-ту політичних і етнопонаціональних досліджень. – К., 1999. – Вип.9. – С.129-131; Ї ж. Вплив процесів українізації 20–30-х рр. на стан української національної свідомості // Наукові записки ін-ту політичних і етнопонаціональних досліджень. – Вип.13. Схід і Захід України: Проблеми єднання. – К., 2001. – С.175-184; Ї ж. Політичні наслідки та уроки політики українізації 20-30-х рр. // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2001. – Вип.4. – С.288-308; Бондарчук П.М. Політика українізації і профспілки УСРР (1920-і рр.). – К., 2002. – 161 с.; Його ж. Національно-культурна політика більшовиків в Україні на початку 1920-х років. – К., 1998. – 45 с.; Його ж. Українізаційні процеси у профспілковому русі УСРР (20-і роки). – К., 1999. – 46 с.; Його ж. Українізація профспілкового друку (1920-ті роки) // Наукові записки: Зб. наук. ст.: Нац. пед. ун-ту ім. М.П.Драгоманова. – К.: Логос, 1999. – С.26-34; Його ж. Профспілки УСРР й українізація освіти // Етнічна історія народів Європи: Зб. наук. праць. – К., 2000. – Вип.4. – С.40-44 та ін.; Єфіменко Г. Національно-культурна політика ВКП(б) щодо радянської України (1932 – 1938). – К., 2001. – 304 с.; Його ж. Національна політика ВКП(б) в Україні 1932 – 1938 рр. (освіта та наука). – К., 2000. – 72 с.

³³ Мейс Дж., Панчук М. Український національний комунізм: Трагічні ілюзії. – К., 1997. – 82 с.

³⁴ Мейс Дж., Солдатенко В.Ф. Національне питання в житті і творчості Миколи Скрипника // Укр. іст. журн. – 1996. – №2. – С.74-86; Там само. – №3. – С.130-143.

³⁵ Касьянов Г.В. Інтелігенція Радянської України 1920-х – 30-х років: соціально-історичний аналіз: Автореф. дис... докт. іст. наук / Ін-т історії України АН України. – К., 1993. – 32 с.

³⁶ Масненко В.В. Суспільно-політичні позиції інтелігенції України в 1921 – 1928 рр.: Автореф. дис... канд. іст. наук / Ін-т історії України АН України. – К., 1993. – 16 с.

³⁷ Тарапон О.А. Становище та діяльність літературно-мистецької інтелігенції України в умовах українізації (1923 р. – початок 1930-х рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук. / Київ. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 1999. – 20 с.; Шипович М.А. Літературно-мистецька інтелігенція України у 1920-і роки: Автореф. дис... канд. іст. наук / Дон. держ. ун-т. – Донецьк, 2000. – 20 с.

³⁸ Борисенко М.В. Літературні організації в суспільно-політичному житті України (1920 – 1932 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук / Київ. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 1999. – 20 с.

³⁹ Богінська І.В. Педагогічні кадри Донбасу і політика українізації (1920-30-ті роки): Автореф. дис... канд. іст. наук / Дон. держ. ун-т. – Донецьк, 2000. – 19 с.; Бондарчук П.М. Профспілки УСРР як об'єкт і суб'єкт політики українізації (1920-ті рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук / Дон. держ. ун-т. – Донецьк, 2000. – 18 с.

⁴⁰ Блинда Л.В. Украинизация и её роль в общественно-политической жизни украинского народа в 20-е годы: Автореф. дис... канд. ист. наук / Киев. ун-т им. Т. Шевченко. – К., 1992. – 25 с.; Верменич Я.В. Здійснення українізації у 20-30-х роках: політичні і культурні проблеми: Автореф. дис... канд. іст. наук / Київ. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 1994. – 23 с.

- ⁴¹ Колісник К.Є. Проведення політики українізації на Харківщині в 1923 – 1932 роках: Автореф. дис... канд. істор. наук / Харк. нац. ун-т ім. В.Н.Каразіна. – Х., 2000. – 23 с.
- ⁴² Ващенко І.В. Політика українізації 1920-х – початку 1930-х років в Україні: Автореф. дис... канд. іст. наук / Дніпропетр. нац. ун-т. – Дніпропетровськ, 2001. – 18 с.
- ⁴³ Галій М., Новицький Б. Геть маску! Національна політика на радянській Україні в світлі документів. – Львів; Прага, 1934. – 127 с.; Садовський В. Національна політика Совітів на Україні. – Варшава, 1937. – 176 с.; Сірополко С. Народня освіта на Советській Україні. – Варшава, 1934. – 240 с.; Смаль-Стоцький Р. Українська мова в Советській Україні. – Варшава, 1936. – 270 с.; Николишин С. Культурна політика більшовиків і український культурний процес: Публіцистичні рефлексії. – Б. М., 1939. – 103 с.
- ⁴⁴ Полонська-Василенко Н. Українська академія наук (нарис історії). – Ч. 1. (1918 – 1930). – Мюнхен, 1955. – 139 с.; Ч.2. (1931 – 1941). – Мюнхен, 1958. – 165 с. (Перевидана в Україні. – К.: Наук. думка, 1993).
- ⁴⁵ Петров В. Українські культурні діячі УСРР – жертви більшовицького терору. – Нью-Йорк: Пролог, 1959. – 79 с. (Перевидано в Україні. – К.: Воскресіння, 1992).
- ⁴⁶ Dmytryshyn V. Moscow and the Ukraine 1918 – 1953: A study of Russian bolshevik nationality policy. – New York, 1956. – 310 p.
- ⁴⁷ Лавріненко Ю. Розстріляне відродження: Антологія 1917 – 1933. – Париж, 1959. – 907 с.
- ⁴⁸ Majstrenko I. Borot'bism: A Chapter in the history of Ukrainian Communism. – New York, 1954. – 204 p.; Luckyj Y. Literary politics in the Soviet Ukraine. – 1917 – 1934. – New York, 1956. – 221 p.; Kostiuk H. Stalinist Rule in the Ukraine: A study of the Decade of Mass Terror (1929 – 1939). – N.-Y. – 1960. – 185 p.
- ⁴⁹ Sullivant R. Soviet politics and the Ukraine 1917-1957. – New-York; London, 1962. – 438 p.
- ⁵⁰ Кошелівець І. Микола Скрипник. – Мюнхен: Сучасність, 1972. – 342 с.
- ⁵¹ Майстренко І. Национальная политика КПСС в её историческом развитии. – Мюнхен: Сучасність, 1979. – 256 с.; Його ж. Історія комуністичної партії України. – Мюнхен: Сучасність, 1979. – 256 с.
- ⁵² Mace J. Communism and the dilemmas of national liberation: National communism in Soviet Ukraine, 1918-1933. – Cambridge, 1983. – IV, 334 p.
- ⁵³ Kravchenko V. Social change and national consiousness in twentieth-century Ukraine. – New-York, 1985. – 333 p. (Перевидана в Україні укр. мов. – К.: Основи, 1997).
- ⁵⁴ Shevelov J. The Ukrainian language in the First Half of the 20-th century (1900 – 1941): State and status. / Cambridge; Massachussetts, 1989. – 242 p. (Перевидання укр. мовою – Мюнхен: Сучасність, 1987; Чернівці: Рута, 1998).
- ⁵⁵ Liber J. Soviet nationality policy, urban growth and identity change in the Ukrainian SSR. 1923 – 1934. – Cambridge, 1992. – XVII, 334 p.